

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA O'QUV IZOHLI LUG'ATLARI BILAN ISHLASH KO'NIKMASINI RIVOJLANTIRISH

*Omonboeva Nursaule Erkin qizi,
Navoiy davlat pedagogika instituti o'qituvchisi*

Annotasiya: maqolada ta'lim qozoq tillarida olib boriladigan maktablarda o'quvchilarni izohli o'quv lug'atlaridan foydalanishga o'rgatish asoslari, o'quv lug'atchiligi, mavjud muammolar, shuningdek, lug'atlar bilan ishlashda qardosh va qardosh bo'lmagan tillar o'rtasidagi yondashuvlar o'rtasidagi tafovut ham bog'liqliklar haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: nutqiy kompetensiya, lug'atchilik, o'quv lug'atlari, izohli lug'at, ta'lim qozoq tilida olib boriladigan maktablar, o'zga tilli guruhlar, qardosh va qardosh bo'lmagan tillar

РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ РАБОТЫ С УЧЕБНЫМИ ТОЛК-НЫМИ СЛОВАРЯМИ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

*Omonbaeva Nursaule Erkin kыzy,
преподаватель Навоийского государственного педагогического института*

АННОТАЦИЯ: в статье также обсуждается использование толковых учебных словарей для развития речевой компетенции в школах, где обучение осуществляется на других языках, учебная лексикография, существующие проблемы, а также несоответствие подходов между родственными и неродственными языками при работе со словарями.

Ключевые слова: речевая компетенция, лексикография, учебные словари, толковый словарь, школы, где обучение ведется на казахском языке, группы иностранных языков, родственные и неродственные языки

DEVELOPMENT OF SKILLS OF WORKING WITH EDUCATIONAL DICTIONARIES FOR YOUNGER STUDENTS

*Omonbaeva Nursaule Erkin kyzy,
teacher of the Navoi State Pedagogical Institute*

ABSTRACT: the article also discusses the use of explanatory educational dictionaries for the development of speech competence in schools where teaching is carried out in other languages, educational lexicography, existing problems, as well as the discrepancy between approaches between related and unrelated languages when working with dictionaries.

Keywords: speech competence, lexicography, educational dictionaries, explanatory dictionary, schools where education is conducted in the Kazakh language, groups of foreign languages, related and unrelated languages

Kirish. Ta'lim tizimida olib borilayotgan islohotlar pirovard natijada o'quvchini hayotga tayyorlashni nazarda tutadi. Ti'limning asosi, poydevori, albatta, boshlang'ich ta'limga bog'liq. Mamlakatimizda etti tilda ta'lim beriladi, biroq barcha ta'lim muassasalarda davlat tilini o'qitishga alohida e'tibor beriladi. Ta'lim qozoq tilida olib boriladigan maktablar soni jihatda ko'pchilikni tashkil qiladi. Qardosh tillarni o'qitish bo'yicha olib borilayotgan tadqiqotlar sonini oshirish, ayniqsa, tillarni qiyoslab o'qitish masalasi, turkiy so'zlarning izohini o'rgatish bugungi globallashuv sharoitida dolzarb bo'lib turibdi.

Bugungi kunda ta'lim rus tilida olib boriladigan maktablarda o'zbek tili o'qitish masalasi kengroq o'rganilgan. Bu borada professor X.Muhiddinovaning ta'lim boshqa tillarda olib boriladigan muassasalarda o'zbek tili o'qitishga doir dastur va darsliklar mazmunidagi uzluksizlik masalasiga asosiy e'tiborini qaratiladi[2]. H.Mirzohidova o'zbek maktablarida fonetika o'qitishni qirg'iz tiliga qiyoslab, qardosh tillarga taqqoslab tushuntirishning qulayliklari haqida fikr yuritadi[3]. Biroq leksika sohasini o'qitish, xususan, o'quv lug'atlari masalasi e'tibordan chetda qolib kelmoqda.

Til lug'atlarda aks etadi. O'zbek leksikografiyasi keyingi yillarda sezilarli darajada rivojlanib bormoqda, biroq o'quv lug'atlari sohasida tadqiqotlar etarli emas. Til ta'limining yadrosini tashkil qiladigan mazkur vosita maxsus ilmiy va metodik izlanishlarga katta ehtiyoj sezadi. O'quv lug'atlari hozirgi sharoitda qachon zaruratga aylanadi, qachonki, ta'lim mazmuni ehtiyoj sezsa, o'quv topshiriqlari tuzishda tizimli ravishda mavzular lug'atlar bilan bog'lab borilsa. Til lug'atlar asosida o'rgatilishi kerak. O'quv lug'atlari yaratishda ona tili ta'limi oldiga bugungi davr qo'yayotgan vazifalarni ham hisobga olish lozim. Maktab o'qituvchilari uchun ona tili darslarida o'quv lug'atlarda foydalanish

metodikasi ishlab chiqilishi kerak. Amaldagi «ona tili» darsliklari asosan, izohli lugʻatlardan foydalanishga diqqat qaratgan, aslida imlo, talaffuz, soʻzlarning shakl va maʼno munosabatiga koʻra turlarini oʻrgatishga xizmat qiladigan lugʻatlar bilan baravar ishlash ham oʻtish kerak[1].

Darsliklarda ajratib olingan, oʻquvchiga taqdim qilingan lugʻat soʻzlaridan ham tashqariga chiqish kerak. Qolaversa, frazeologik, paremineologik lugʻatlardan ham uzluksiz foydalanishni yoʻlga qoʻyish kerak. Oʻquv topshiriqlari shunday takomillashtirilishi kerakki, natijada oʻquvchi turli lugʻatlar orqali soʻzni toʻgʻri yozishni, talaffuz qilishni, maʼnosini anglashni, oʻrniga boshqa soʻzni qoʻllashni oʻrganishi kerak.

Lugʻat – har qanday mamlakatning ijtimoiy-siyosiy, madaniy-maʼrifiy, iqtisoiy rivojlanishining ramziy timsoli. Lugʻat faqat tilni oʻrganish emas, xalq madaniyati, turmush tarzi va boshqa jihati xususida ham maʼlumot berish uchun xizmat qiladi.

Manbalarda lugʻatning jamiyat taraqqiyoti uchun muhim ijtimoiy, siyosiy, madaniy ahamiyatga ega boʻlgan quyidagi asosiy vazifasi ajratiladi:

- ona tilini va boshqa tilni oʻrgatish;
- ona tilini tasvirlash va meʼyorlashtirish;
- tillar va madaniyatlararo munosabatni taʼminlash;
- til leksikasini ilmiy tekshirish va talqin qilish[4].

Tilshunoslik tizimida leksikografiyaning oʻquv lugʻatchiligi tarmogʻi paydo boʻlgandan buyon, mutaxassislarni oʻquv lugʻati qanday lugʻat, uni yaratishda qanday mezon ustuvorlik qiladi, asosiy vazifalari nimadan iborat, umumiy lugʻatdan nimasi bilan farqlanadi, boshqa tipdagi lugʻatdan ustunligi nimada degan savol qiziqtirib kelgan. Jahon tilshunosligida XX asr boshidayoq bu savollarga davr talabidan kelib chiqqan holda muayyan javob berildi. Koʻpgina rivojlangan mamlakatda oʻquv leksikografiyasi oʻz taraqqiyotining bir necha bosqichini ortda qoldirib, bugungi kunda zamonaviy tipdagi yangi avlod antroposentrik oʻquv lugʻatining yangi-yangi janrini yaratish nazariyasi va amaliyoti bilan shugʻullanmoqda[1].

Maʼlumki, har qanday lugʻatda nimanidir oʻrgatish maqsadi yotadi. Ammo bevosita maktab uchun yaratilgan lugʻatgina oʻquv lugʻati toifasiga kiritiladi va u maxsus mezonlar asosida tuziladi.

Shu bilan birga tilshunoslikda oʻquv lugʻatchiligi leksikografiyaning alohida tarmogʻi ekanini bilan bogʻliq munozarali fikr ham uchraydi. Ayrim tadqiqotchilar oʻquv lugʻatiga leksikografiyaning alohida janri emas, shunchaki oʻquv jarayoniga chuqurroq kirib borgan koʻrinishi deb qaraydi.

E.Yu.Balalaeva ham oʻquv lugʻatini ajratish masalasida tadqiqotchilar orasida qatʼiy toʻxtam yoʻqligi, jumladan, B.Bim-badning oʻquv lugʻatining taʼlimiy, maʼlumot berish va tizimlashtirish, shuningdek, boshqa barcha lugʻatga xos boʻlgan axborot berish va meʼyorlashtirish vazifasini bajarishi, M.Laptevaning terminologik oʻquv izohli lugʻatning axborot berish, tizimlashtirish va mustaqil bilim berish kabi etakchi vazifani bajarishiga doir fikrini keltirib oʻtadi. Olima mazkur tadqiqotchilarning fikrini inkor etar ekan, M.Kovyazina, T.Petrashov, V.Tabanakova kabi bu borada P.N.Denisov fikriga qoʻshilishini va oʻquv lugʻatining toʻrtta – taʼlimiy, tizimlashtirish, maʼlumot berish, meʼyorlashtirish vazifalarini bajaruvchi minimal leksik tizim ekanligini taʼkidlaydi.

Oʻquv lugʻatini pedagogik aspektda oʻrgangan T.V.Jerebilo[6] oʻquv lugʻatini bir qator oʻziga xos xususiyatiga qaramay, darslik, qoʻllanma va turli didaktik materialdagi maʼlumotni shunchaki leksikografik shaklga keltirish, jamlash va saqlash vazifasini bajaradigan vosita deb hisoblaydi. Uningcha, har qanday lugʻat taʼlim berish va inson shaxsini rivojlantirish vositasi sifatida oʻquv, taʼlimiy, tarbiyaviy, intellektual rivojlantirish bilan bogʻliq asosiy vazifani bajaradi. Oʻquv lugʻati ushbu universal funktsiya bilan bir qatorda maʼlumot berish, axborot uzatish, tizimlashtirish, meʼyorlashtirish, motivlash kabi maxsus funktsiyalarni ham bajaradi xolos[6].

Umuman olganda, T.V.Jerebilo oʻquv lugʻatini didaktik tizimning shunchaki bir qismi sifatida qaraydi va uning vazifasida taʼlim jarayoniga xoslanish biroz chuqurlashgan deb hisoblaydi. Ayrim tadqiqotchilar T.V.Jerebiloning qarashiga qarshi chiqadi va bu fikr har doim ham toʻgʻri kelavermasligi, masalan, oʻquv terminologik lugʻat tarbiyaviy vazifa bajarmasligiga eʼtiborni qaratadi.

V.V.Dubichinskiy oʻquv lugʻatining eng muhim xususiyati metodik talabga asosan til oʻrganishga qaratilgan vosita ekanligi, aslida, oʻquv lugʻati nafaqat leksikografik, balki didaktik nashrligini, ona tili taʼlimi ham, xorijiy tilni oʻqitish metodikasi ham unga ehtiyoj sezishini taʼkidlaydi. U mutaxassislarning oʻquv lugʻatchiligi sohasini ajratish yoki ajratmaslikka doir ikkilanishiga quyidagi fikri bilan nuqta qoʻyadi: oʻquv lugʻatiga bunday yondashuv, oʻz oʻzidan, uning antroposentrik lugʻat ekanini, insonni har tomonlama qamrab oluvchi vosita ekanini koʻrsatadi.

V.V.Morkovkin «lingvosentrik lugʻat – bu til uchun va til haqida boʻlgan lugʻat. Uning asosiy vazifasi – mavjud til faktini yozish, tavsiflash va baholash. Antroposentrik lugʻat – inson uchun yaratilgan lugʻatdir. Uning asosiy vazifasi – insonga yordam berish, birinchidan, inson ongida tilning

manzarasini shakllantirish, ikkinchidan, uni ushbu tildan samarali foydalanishga o'rgatish»[7] degan edi.

O'quv lug'atlarining quyidagi vazifalari mavjud:

1. Ta'lim berish. O'quv lug'ati ta'lim oluvchining DTS, malaka talabi, fan dasturi va darslikka oid bilimni mustaqil o'zlashtirishda yordamchi o'quv vositasi bo'lib xizmat qiladi.

2. Ma'lumot berish. O'quv lug'ati boshqa lug'atdan farqlanib, o'quvchiga muayyan tushuncha haqida umumiy ma'lumot berish bilan birga muayyan fan mazmuniga aloqador maxsus tushuncha, axborot berish uchun ham xizmat qiladi.

3. Me'yorlashtirish. Lug'atning aksariyati adabiy til me'yorini belgilash vazifasini bajaradi. O'quv lug'ati Foydalanuvchining uzluksiz ta'limning qaysi bo'g'inida ta'lim olayotganidan kelib chiqib, tilning imlo, talaffuz bilan bog'liq me'yorini soddadan murakkabga qarab darajali tarzda qamrab oladi. Masalan, boshlang'ich sinf uchun yaratilgan lug'at bolaning nutq jarayonida tilning orfoepik, orfografik, leksik, morfologik, sintaktik me'yoriga amal qilish kompetentsiyalarini shakllantirib borishga xizmat qiladi.

Talim boshqa tillarda olib boriladigan sinflarda o'zbek tili o'qitish, so'zlarning izohi, ma'nosini tushuntirish oddiy tavsifning o'zi bilan yetarli bo'lmaydi. Boshlang'ich sinflar uchun rasmi o'quv izohli lug'atlar yaratilishi kerak.

Umuman, lug'at – davr mahsuli, xalq tarixidagi muayyan davrning ko'zgusi. Uning yuzaga kelishi muayyan tarixiy-madaniy sharoit, nazariy va amaliy tilshunoslikning holati, lug'atlarga ehtiyoji bo'lgan turli sohalar taraqqiyoti va yana ko'pgina jihatlarga bog'liq. Muayyan tilda davrga aloqador turli omillarga bog'liq ravishda lug'atlarning rang-barang ko'rinishlarining yuzaga kelishi, umuman, lug'atchilik taraqqiyoti – til va uning egasi bo'lgan millatning taraqqiyoti bilan bog'liq, uning porloq kelajagi haqida gapirish imkonini beradi.

Ta'lim tizimida olib borilayotgan islohotlar pirovard natijada o'quvchini hayotga tayyorlashni nazarda tutadi. Ta'limning asosi, poydevori, albatta, boshlang'ich ta'limga bog'liq. Mamlakatimizda yetti tilda ta'lim beriladi, biroq barcha ta'lim muassasalarida davlat tilini o'qitishga alohida e'tibor beriladi. Ta'lim qozoq tilida olib boriladigan maktablar soni jihatda ko'pchilikni tashkil qiladi. Qardosh tillarni o'qitish bo'yicha olib borilayotgan tadqiqotlar sonini oshirish, ayniqsa, tillarni qiyoslab o'qitish masalasi, turkiy so'zlarning izohini o'rgatish bugungi globallashuv sharoitida dolzarb bo'lib turibdi.

Metodika fan sifatida ona tili o'qitish metodikasi boshlang'ich ta'lim standard belgilab bergan vazifalarni amalga oshiradi, ya'ni tafakkur qilish faoliyatlarini kengaytirish, erkin fikrlay olish, o'z fikrini og'zaki va yozma ravishda ravon bayon qila olish, jamiyat a'zolari bilan erkin muloqotda bo'la olish ko'nikma va malakalarini rivojlantirishga oid metod va usullarni ishlab chiqadi.

Darsliklarda ajratib olingan, o'quvchiga taqdim qilingan lug'at so'zlaridan ham tashqariga chiqish kerak. Qolaversa, frazeologik, paremineologik lug'atlardan ham uzluksiz foydalanishni yo'lga qo'yish kerak. O'quv topshiriqlari shunday takomillashtirilishi kerakki, natijada o'quvchi turli lug'atlar orqali so'zni to'g'ri yozishni, talaffuz qilishni, ma'nosini anglashni, o'rniga boshqa so'zni qo'llashni o'rganishi kerak.

Lug'at – har qanday mamlakatning ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'rifiy, iqtisoiy rivojlanishining ramziy timsoli. Lug'at faqat tilni o'rganish emas, xalq madaniyati, turmush tarzi va boshqa jihati xususida ham ma'lumot berish uchun xizmat qiladi.

BIRSO'ZLI (to'g'risi bir so'zli) Gapida, bergan va'dasida qat'iy turuvchi, qat'iyatli. U birso'zli, zurumli, jahldor bo'lib ketdi. S. Zunnunova, Ko'k chiroqlar.

O'quvchiga yangi so'z ma'nosini tushuntirish, uning so'zni to'g'ri tushunishiga erishish zarur. Buning uchun esa o'qituvchi so'z ma'nosini tushuntirish usullarini bilishi va ulardan o'rinli foydalanishi lozim. M. R. Lvov so'z ma'nosini tushuntirishning quyidagi usullarini ajratadi: ko'rgazmali, kontekstual, sinonim keltirish, mantiqiy ta'rif berish, batafsil tavsiflash, antonim keltirish, so'zning yasaliş tarkibini tahlil qilish.

“Ona tili” va “O'qish kitobi” darsliklarida o'quvchilar uchun tushunarsiz va ularning nutqida nafaol bo'lgan bir qancha so'zlar uchraydi. O'quvchilar lug'atini faollashtirishda asosan ana shu so'zlar ustida ishlash zarur.

O'quvchilar lug'atini faollashtirish quyidagi asosiy bosqichlardan iborat:

1. So'z ma'nosini bir yoki bir necha usul yordamida tushuntirish:

a) kontekst yordamida;

b) shu so'zning ma'nodoshi yordamida;

d) shu so'zning antonimi yordamida;

e) tavsifiy yo'l bilan (lug'atdan foydalanib yoki o'qituvchining o'zi mustaqil ravishda).

2. So'zni o'qish va yozish (so'zning to'g'ri talaffuzi va imlosi ustida ishlash).

3. Soʻzning qoʻllanish namunalari ustida ishlash (tayyor soʻz birikmasi va gaplar ustida ishlash). Oʻqituvchi oʻquvchilarni oʻrganilayotgan soʻzlar qoʻllangan tayyor soʻz birikmalari va gaplar bilan tanishtiradi. Ularning ayrimini aytib turib yozdirish mumkin.

4. Soʻzning semantik aloqalari ustida ishlash.

Shuni ham alohida qayd etib oʻtish kerakki, meʼyoriy lugʻat adabiy til meʼyorini belgilashga intilar ekan, meʼyorni abadiylashtirmaydi. Lugʻatning yuzaga kelishi, adabiy til meʼyorini qatʼiy, barqaror holga keltirish bilan birga, unda uzil-kesil hal etilmagan masalani aniqlash va bartaraf qila borish uchun ham yordam beradi.

Tadqiqotimizga aloqador boʻlgani bois oʻquv lugʻatlarining taʼlim berish vazifasiga toʻxtalamiz. Taʼlim qozoq tilida olib boriladigan maktablarda oʻzbek tili oʻqitish rus sinflariga oʻzbek tili oʻqitishda farq qiladi. Chunki qardosh tillarga qaraganda roman-german turkumiga kiruvchi boshqa oilaga mansub tilning fonetikasi, leksikasi, grammatikasi begona boʻlib har bir mavzu alohida yondashuvni talab etadi.

Taʼlim qozoq tilida olib boriladigan maktablarda esa oʻzbek tili oʻqitish biroz osonroq kechadi. Soʻzlar, lugʻat tarkibi bir-biridan fonetik, baʼzan leksik, morfologik jihatdan farq qiladi. Bu oʻrinda izohli lugʻatlardan foydalanish dars samaradorligini oshiradi. Muammo shundaki, maktablarda oʻzbek tilining izohli lugʻatlari etarli darajada mavjud emas.

Umuman, boshlangʻich taʼlimda izohli lugʻatlarning zamonaviy shakllarini yaratish davr talabidir. Oʻquv izohli lugʻatlarning qardosh va qrdosh boʻlmagan tillar bilan qiyoslangan shakllari, rasmlil, illyustrasiyali oʻquv izohli lugʻatlar bugungi oʻzbek tili taʼlimi uchun juda muhim. Kichik yoshdagi oʻquvchilar uchun boʻlgani sababli multimediyali, oʻyin topshiriqli izohli lugʻatlar, elektron oʻquv lugʻatlar, mobil ilova shaklidagi oʻquv lugʻatlar yaratish hamda ulardan foydalanish metodikasini ishlab chiqish shu yoʻnalishdagi tadqiqotlarning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Баҳриддинова Б. Ўзбекистонда ўқув луғатчилиги: лингвистик асослари, тарихи ва истиқболлари: Филол. фан. докт. ... дисс. – Самарқанд, 2020. – Б. 53.

Муҳиддинова Х. Таълим босқичларида ўзбек тили ўқитилиши узлуксизлигини таъминлашнинг илмий-методик асосларини такомиллаштириш пед. фан. ном-ди дисс. ТДПИ –Тошкент, 2011. -270 б.

Мирзоҳидова Х. Ўзбек мактабларида фонетикани қирғиз тилига қиёслаб ўрганиш: пед. фан. ном-ди дисс. ТДПИ –Тошкент, 1998. -143 б.

Сайфуллаева Р.Р., Менглиев Б.Р., Боқиева Г.Х., Қурбонова М.М., Юнусова З.Қ., Абузалова М.Қ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2006. – 391 б. Б.125.

Жеребило Т.В. Информационные модели в учебной лексикографии: теория, система, технология. Грозный: Изд-во ЧГПИ, 1997. - 37 с.

Жеребило Т.В. Учебный словарь по стилистике русского языка и культуре речи: Проблемы описания понятийно-терминологического аппарата и общеупотребительной лексики в учебных целях. Грозный: Изд-во ЧИГПИ, 1993. - 326 с.

Морковкин В.В. Антропоцентрический versus лингвоцентрический подход к лексикографированию // Национальная специфика языка и её отражение в нормативном словаре. – М., 1988а. С. 132–133.